

RECENZJE I OMÓWIENIA

WCZESNY HUMANIZM W CZECHACH A DEVOTIO MODERNA W NIDERLANDACH

Eduard Winter: *Frühhumanismus. Seine Entwicklung in Böhmen und deren europäische Bedeutung für die Kirchenreformbestrebungen im 14. Jahrhundert*. Berlin 1964. Akademie Verlag, ss. 239. Deutsche Historiker — Gesellschaft. Arbeitsgemeinschaft „Mittel — und Osteuropa in der Politik des Vatikans“. Beiträge zur Geschichte des religiösen und wissenschaftlichen Denkens. Band 3.

Przez wczesny humanizm E. Winter rozumie pewien prąd duchowy XIV stulecia, wiążący ściśle recepcję starożytności z nowym poczuciem życia i świadomością narodową, w czym poczesne miejsce zajmowało dążenie do reform kościelnych. (s. 7). Zdaniem Autora te nowe prądy umysłowe przysły do Czech z Italii, znajdując tam nie tylko mądrych protektorów, ale i podatny grunt, skąd mogły promieniować na zachodnią, środkową i wschodnią Europę (s. 8).

Całość pracy, poprzedzoną Przedmową (s. 5 n.); Wstępem (ss. 7—14), ujmuje E. Winter w czterech rozdziałach omawiających początki wczesnego humanizmu w Czechach (ss. 15—37); jego rozwój w okresie karolińskim (1346—1378) (ss. 39—104); skutki jakie wywołał w Czechach w XIV i na początku XV stulecia (ss. 105—153); oddziaływanie na zachodnią i wschodnią Europę (ss. 154—198). Końcowe partie książki zawierają: Zakończenie (ss. 199—204); Wykaz skrótów (ss. 205 n.); Wykaz źródeł i literatury (ss. 207—227); Indeks osobowy (ss. 229—234); Indeks miejscowości (ss. 235—237); Spis rzeczy (s. 239).

E. Winter koncentruje swą uwagę głównie na dwóch zagadnieniach, mianowicie na powstaniu i rozwoju czeskiego humanizmu z końcem XIV wieku oraz jego wpływie na ówczesną Europę, zwłaszcza na niderlandzkie kręgi *devotio moderna*.

Początki wczesnego humanizmu w Czechach wiąże autor z osobą Jana IV z Dražic, biskupa praskiego († 1343). Omawiając jego działalność na tle ówczesnej sytuacji politycznej i kościelnej, szczególną jego zasługę upatruje w sprowadzeniu w 1340 r. z Pawii kanoników regularnych św. Augustyna i osiedleniu ich w Roudnicach. Zdaniem E. Wintera reprezentowali oni wczesny humanizm włoski oraz praktykowali *devotio moderna*. O rozwoju wczesnego humanizmu w Czechach można jednak mówić dopiero od czasów Karola IV Luksemburczyka (1346—1378). Według Autora czołową rolę odegrał tu pobyt na dworze królewskim, a później na zamku arcybiskupa praskiego Arnošta z Pardubic w Roudnicach w latach 1350—1352, przybyłego z Włoch Coli di Rienzo († 1354). Obok cesarza i arcybiskupa, idee wczesnego humanizmu reprezentowali również wpływowi ówcześni kanclerze państwa, wykształceni we Włoszech: Jan von Neumarkt, Mikołaj von Laun, Jan Klenkok; profesorowie uniwersytetu praskiego, założonego przez Karola IV w 1348 r., oraz powiązane z nim niektóre ośrodki zakonne i ich studia generalne. Poza wspomnianym już macierzystym klasztorem kanoników regularnych św. Au-

gustyna w Roudnicach, z którego m. in. wyszły wpływowe *Cansuetudines Rudnicensis*, idee wczesnego humanizmu żywe były w pozostałych klasztorach augustiańskich, zwłaszcza w praskim *Karlshof*. W centrum nowej pobożności stał też macierzysty klasztor Cystersów w Obenfranken. Wpływowy był ich klasztor *Aula Regia* w Zbraslav koło Pragi, ściśle powiązany z uniwersytetem Karola; w nim powstała w latach 1350—1370 klasyczna księga nowej pobożności *Malogranatum*, na której zdaniem E. Wintera oparli się nie tylko późniejsi redaktorzy *Nasładowania Chrystusa*, ale która swymi wpływami sięgała Ignacego Loyoli. Silnym ośrodkiem intelektualnym i religijnym był też praski klasztor Kartuzów *Mariengarten*. Z uniwersytetem powiązane były też studia generalne. U Franciszkanów czołową postacią był magister Adalbert Bludow († 1362), znający m. in. pismo Dantego *De monarchia*, przepowiadający nadejście Antychrysta. U Dominikanów działał natomiast reorganizator studium, współzałożyciel, a z kolei profesor uniwersytetu praskiego Jan von Dambach († 1372), wywodzący się z kręgu górnoreńskich Przyjaciół Bożych, uczeń Eckharta, przyjaciel Taulera, zwolennik Petrarki, głoszący idee reformy Kościoła w oparciu o mistykę.

Niemalą rolę w dążeniach reformatorskich na przełomie XIV i XV wieku odegrał sam uniwersytet praski, zwłaszcza gdy się weźmie pod uwagę uprawiany tam nominalizm Wilhelma Ockhama i Jana de Janduno (Henryk Totting Oyta — † 1396) i mistycyzm (Jan v. Dambach); żywe dyskusje teologiczne (Adalbert Ranconis de Ericinio — † 1388), na temat związku człowieka z Bogiem, częstej komunii św. ludzi świeckich, wprowadzenia języka narodowego w wykładzie Pisma św., wartości spełnianych w grzechu ciężkim funkcji kapłańskich. Idee te spopularyzowane i rozszerzone o nowe elementy, u podstaw których miała leżeć „walka o świętość Kościoła” (s. 80), przez kaznodziejów Konrada Waldhausena († 1369) i Milicza z Kromerže († 1374), osiągnęły na przełomie XIV i XV wieku swój właściwy wyraz w żądaniu reformy Kościoła ze strony czeskiego mistycyzmu, którego typowym przedstawicielem był arcybiskup Pragi Jan z Jenštejna († 1400), a ponadto Henryk Bitterfeld († 1405), Jan Hesse († 1397), Konrad Soltow († 1407), Mateusz z Krakowa († 1410), Tomasz Štitny († 1409), Mateusz z Janowa († 1393). (Z kręgiem tych osób był związany pomezkański teolog Jan z Kwidzyna († 1417), ówczesny profesor uniwersytetu praskiego). W dalszej fazie rozwoju czołowe miejsce zajął Jan Hus († 1415.)

Spory doktrynalne i narodowościowe, które miały miejsce na uniwersytecie praskim, doprowadziły nie tylko do opuszczenia tej uczelni w latach 1384—1409 przez wielu studentów i profesorów, ale również do rozpowszechnienia idei czeskiego humanizmu na Europę. Szczególnie szeroko omawia E. Winter wpływ czeskiego humanizmu na ośrodki myśli naukowej i religijnej Europy zachodniej, głosząc przy tym pogląd, że źródeł słynnej niderlandzkiej *devotio moderna* należy się doszukiwać właśnie w Czechach, gdzie Milicz obok Waldhausena mieli być jej pierwszymi zwia-
stunami.

Devotio moderna, według której pobożność nie miała się opierać na przesłankach racjonalnych, podnosiła znaczenie intuicyjnych aktów religijnych oraz kładła nacisk na wartość postulatów etycznych w postępowaniu człowieka i jego bezpośrednim kontakcie z Bogiem. Zdaniem E. Wintera stanowiła nie tylko paralelny kierunek do *via moderna* we filozofii późnego średniowiecza, lecz była ściśle powiązana z ówczesnymi tendencjami reformatorskimi wobec Kościoła oraz społeczno-narodowymi ruchami emancypacyjnymi mieszczaństwa.

Ponieważ pogląd o czeskiej zależności niderlandzkiej *devotio moderna* — jak przyznaje sam Autor „jest stwierdzeniem zaskakującym” (s. 166), przytacza szereg argumentów na potwierdzenie swego stanowiska. I tak Gert Groote († 1384), założy-

ciel Braci i Sióstr Wspólnego Życia, krzewicieli *devotio moderna*, przebywał jakiś czas w Pradze (ok. 1360—1365). E. Winter przypuszcza, iż Groote korzystał nie tylko z kazań Waldhausena i Milicza, lecz również zapoznał się z aktualnie głoszonymi poglądami w klasztorze *Mariengarten*. Jego powiązania z Kartuzami praskimi miały zostać utrwalone podczas pobytu w latach 1370—1373 w klasztorze *Monnighusen*, podlegającym prowincji praskiej. Na związki Groote'a z Pragą miałyby wskazywać również, podobny jak u Milicza, kierunek działalności religijno-pedagogicznej, po jego osiedleniu się w 1374 r. w Deventer oraz korespondencja w latach 1373/4 ze studium na uniwersytecie praskim Willemem Vroede z Utrechtu. W Pradze studiowało też szeregi przyjaciół Groota i czołowych postaci Braci Wspólnego Życia, mianowicie w 1376 r. Florentius Radevijn von Leerdam, organizator Braci Wspólnego Życia; Johan Ceele, założyciel słynnej szkoły w Zwolle; Lutger Busch, Gerhard Zerboldt von Zutphen — czołowe postacie niderlandzkiej *devotio moderna*. O zależności niderlandzkiej *devotio moderna* od wczesnego humanizmu Czech ma świadczyć również wpływ *Consuetudines Rudnicenses* na organizację szkolnictwa Braci Wspólnego Życia, a przede wszystkim filiacje *Naśladowania Chrystusa* w odniesieniu do *Ma-logranatum*.

O ile do okresu przedhusyckiego, poza swoistą interpretacją, opracowanie E. Wintera nie wnosi większych nowości, o tyle można mieć zastrzeżenia przy doszukiwaniu się źródeł niderlandzkiej *devotio moderna* we wczesnym humanizmie czeskim. Stanowisko swe E. Winter sprecyzował zresztą wcześniej, mianowicie w publikacji: *Europäische Bedeutung des Frühhumanismus in Böhmen. Zeitschrift für deutsche Geistesgeschichte. Bd. 1 1935.*

W obydwu swych pracach E. Winter pojmuje *devotio moderna* w szerokim zakresie, obejmując jej zakresem pobożność kręgu Braci Wspólnego Życia, jak i przedhusyckich prądów religijnych, utożsamiając je z religijnością wczesnego humanizmu Czech. Tymczasem Autor nie wytłumaczył co to jest *devotio moderna*, zwłaszcza czeska (por. s. 54), a podane przez niego argumenty odnośnie jej wpływu na Niderlandy są bardzo słabe. Panujący wówczas eklektyzm nakazuje wielką ostrożność w przyjmowaniu jednostronnej zależności, popartej więcej przypuszczeniami, niż dowodami; tym bardziej że E. Winter nie uwzględnił w ogóle możliwości wpływu innych środowisk wczesnego humanizmu. Nie można więc łączyć religijności przedhusyckiej Czech z niderlandzką, ani mówić o jakiejś wspólnej płaszczyźnie ideowej, a tym bardziej o zależnościach. Zdaniem J. Huizingi (*Jesień Średniowiecza*. Tłum. T. Brzostowski. Warszawa 1961 s. 314), *devotio moderna* może dotyczyć tylko Braci Wspólnego Życia i ich najbliższego kręgu. Nie można też mówić — jak by tego chciał E. Winter — by Bracia Wspólnego Życia we wczesnym okresie swej działalności reprezentowali humanizm. O humanizmie u nich można mówić dopiero od czasów działalności Aleksandra Hegiusa (1433—1498), wychowanka szkoły w Zwolle, późniejszego rektora szkoły w Emmerich i Deventer. On dopiero wprowadził do szkół Braci Wspólnego Życia program studiów kultury humanistycznej; w jego też szkole uczył się Erazm z Rotterdamu.

Inne też były kryteria religijności wczesnego humanizmu w Czechach, a inne w *devotio moderna* w Niderlandach. Szereg przedstawicieli czeskiego humanizmu było powiązanych z mistyką Eckharta i Taulera, natomiast Bracia Wspólnego Życia oderwali życie wewnętrzne od scholastycznej teologii i zasadniczo mistyką nie zajmowali się; uprawiali ją natomiast nadreńscy i flamandzcy Przyjaciele Boży, a więc bł. Jan Ruysbroeck. Akcentując prymat miłości, *devotio moderna* niderlandzka bliżej była, jak świadczą o tym analizy J. Huizingi (s. 287), teologii św. Bernarda z Clairvaux, niż modnego w czeskim humanizmie św. Augustyna. Ponadto

wczesny humanizm w Czechach, idąc za teologią nominalistyczną, podnosił rolę czynników wolitywnych w postępowaniu człowieka oraz akcentował indywidualizm w stosunkach człowieka wobec Boga. Wydaje się jednak, iż nie wychodził poza granice teorii. *Devotio moderna* natomiast, kierując się psychologizmem i moralizmem, w praktyce kładła nacisk na kształcenie woli celem upodobnienia człowieka do Chrystusa, korzystając głównie z cnoty pokory i miłości oraz praktyki wyrzeczenia. Ostatni moment różniący czeski humanizm od *devotio moderna* to stosunek do autorytetu Kościoła. W niderlandzkiej *devotio moderna* akcentowano posłuszeństwo wobec Kościoła, czego nie można się dopatrzyć w wystąpieniach wielu duchownych praskich z tego okresu.

Stanowisko E. Wintera na temat zależności niderlandzkiej *devotio moderna* od ideologii wczesnego humanizmu Czech nie wydaje się być uzasadnione. Ponadto wywody E. Wintera osłabia szereg innych braków. Autor właściwie nie podaje na czym polega religijność wczesnego humanizmu czeskiego (por. s. 53 n.). Nawet wpływowe dzieło ascetyczne tego okresu *Malogranatum* zostało przez Autora omówione tylko przez podanie jego najogólniejszego podziału (por. s. 56). Trudno się więc dopatrzyć jego związków z *Naśladowaniem Chrystusa*, skoro Autor nie podaje nawet najbardziej charakterystycznych jego tez. Najbardziej jednak osłabia wartość argumentacji, jak i całej książki E. Wintera, brak przypisów. Podany w końcowych partiach książki wykaz źródeł i literatury do poszczególnych rozdziałów nie jest w stanie uzupełnić tego braku.

Ks. Marian Borzyszkowski